

ARTYKUŁY RECENZyjNE REVIEW ARTICLES

Aleksandra Bilewicz <https://orcid.org/0000-0003-1133-1270>

Żydzi sefardyjscy jako „współtwórcy atlantyckiego świata”

Henryk Szlajfer, *Współtwórcy atlantyckiego świata. Nowi chrześcijanie i Żydzi w gospodarce kolonialnej Ameryki Łacińskiej XVI–XVII wieku*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2018, ss. 428.

Książka Henryka Szlajfera to pierwsze opracowanie w języku polskim podejmujące tematykę historii zaangażowania Żydów i nowych chrześcijan w handel transatlantycki w XVI i XVII w., epoce decydującej dla rozwoju nowoczesnego kapitalizmu. Punkt ciężkości życia gospodarczego Europy przeniósł się wówczas z basenu Morza Śródziemnego do jej północno-zachodniej części i kolonii amerykańskich. Omawiana książka traktuje o gospodarczej aktywności nowych chrześcijan i Żydów sefardyjskich (hiszpańskich i portugalskich), którzy znaleźli się w Nowym Świecie przede wszystkim jako uciekinierzy przed prześladowaniami religijnymi na Półwyspie Iberyjskim. Praca Szlajfera jest jedną z niewielu polskich publikacji dotyczących wieloaspektowego zagadnienia tzw. nowych chrześcijan lub marranów, tj. Żydów hiszpańskich i portugalskich, którzy przymusowo lub dobrowolnie dokonali konwersji na chrześcijaństwo. Dotyka ona zatem także skomplikowanej i kontrowersyjnej kwestii tożsamości wewnętrznie zróżnicowanej grupy ludzi, nazywanych po portugalsku *cristãos-novos*, a po hiszpańsku *conversos*, często określających siebie samych jako *La Nação* (dosł. „nacja”, „naród”). Członkowie tej grupy często padali ofiarą prześladowań ze strony trybunałów Świętej Inkwizycji zarzucających im „judaizowanie”, czyli skryte praktykowanie religii żydowskiej. Książka

Szljajfera ukazuje kwestię płynnej i niejednoznacznej tożsamości nowych chrześcijan. Autor, znawca tematyki polityczno-gospodarczej Ameryki Łacińskiej¹, drobiazgowo analizuje literaturę dotyczącą marranów (zarówno anglo-, jak i hiszpańsko- oraz portugalskojęzyczną). Skupiając się na losach poszczególnych nowochrześcijańskich kupców, stara się uchwycić to ulotne zjawisko i powiązać je ze specyfiką rozwoju gospodarczego południowoamerykańskich kolonii. Próbuje także odpowiedzieć na pytanie o przyczyny wzmagających się prześladowań nowych chrześcijan i ich zniknięcia z mapy transatlantyckiego handlu mniej więcej w połowie XVII w. Podejmuje również próbę zmierzenia się z mało chlubnym rozdziałem historii przybyłych do Nowego Świata Żydów sefardyjskich i nowych chrześcijan, jakim było zaangażowanie części emigrantów o żydowskich korzeniach (większości z nich trudno nazwać „żydami”, na co autor zwraca uwagę) w handel afrykańskimi niewolnikami oraz rozwój kolonialnej gospodarki opartej na niewolniczej pracy czarnej ludności.

Przedstawiając we Wprowadzeniu cele publikacji, Szljajfer określa je – dość skromnie – jako komentarz do wybranych problemów podejmowanych przez innych autorów². Książka stanowi jednak cenny, rzetelny i zrównoważony głos w dyskusji nad rolą Żydów i nowych chrześcijan w tworzeniu gospodarki kolonialnej Nowego Świata. Autor wyznacza swoistą „drogę środka” między skrajnymi poglądami – bądź minimalizującymi znaczenie Żydów i chrześcijan jako grupy (jak podkreśla, w opracowaniach dotyczących historii i gospodarki Ameryki Łacińskiej temat ten pojawia się jedynie sporadycznie), niekiedy skupiającymi się jedynie na nich jako na ofiarach inkwizycji, bądź znaczenie ich przeceniającymi i przypisującymi Żydom i marranom decydującą rolę w tworzeniu i podtrzymywaniu omawianego systemu, a nawet nowoczesnego kapitalizmu. Co ciekawe, Szljajfer zauważa, że ten ostatni pogląd wypowiadali zarówno historycy i badacze bardzo krytycznie oceniający wpływ Sefardyjczyków i marranów (przede wszystkim Werner Sombart w kontrowersyjnej pracy *Żydzi i życie gospodarcze*³ czy wymienieni w publikacji autorzy latynoamerykańscy), jak

¹ Por. *Europa Środkowo-Wschodnia i Ameryka Południowa 1918–1939. Szkice o nacjonalizmie ekonomicznym*, red. Henryk Szljajfer, Warszawa 1992; Henryk Szljajfer, *Droga na skróty. Nacjonalizm gospodarczy w Ameryce Łacińskiej i Europie Środkowo-Wschodniej w epoce pierwszej globalizacji. Kategorie, analiza, kontekst porównawczy*, Warszawa 2005.

² Henryk Szljajfer, *Współtwórcy atlantyckiego świata. Nowi chrześcijanie i Żydzi w gospodarce kolonialnej Ameryki Łacińskiej XVI–XVII wieku*, Warszawa 2018, s. 2.

³ Werner Sombart, *Żydzi i życie gospodarcze*, tłum. Melania Brokmanowa, Warszawa 1913.

i klasyczni historycy żydowscy zajmujący się problematyką marranów, np. Cecil Roth, Meyer Kayserling czy, zwłaszcza, Heinrich Graetz. Szlajfer używa nawet określenia „teoria Sombarta–Graetza”⁴.

Starając się uniknąć opisanych wyżej skrajności, Szlajfer twierdzi, iż mimo nieznacznego udziału osób pochodzenia sefardyjskiego wśród całej migracji europejskiej epoki kolonialnej (ok. 4–5 procent) znaczenie nowych chrześcijan w europejskiej ekspansji i tworzeniu kolonialnego systemu gospodarczego było stosunkowo duże. Członkowie tej grupy nie dostosowywali się biernie do nowego środowiska, lecz brali czynny udział w europejskiej ekspansji.

Autor z dużą ostrożnością podchodzi do definiowania wewnętrznie zróżnicowanej grupy nowych chrześcijan. Jednakowoż stwierdza, iż Żydzi sefardyjscy, którzy pozostali przy judaizmie bądź powrócili do niego w odznaczającej się tolerancją religijną holenderskiej Republice Zjednoczonych Prowincji, byli połączeni z grupą nowych chrześcijan licznymi więzami rodzinnymi i handlowymi. Nie tworzyli jednak zwartej diaspory żydowskiej, jednorodnej wspólnoty połączonej tą samą religią. Autor podkreśla, że tożsamość marranów czy nowych chrześcijan była zróżnicowana i zmienna: część z nich reprezentowała religijny synkretyzm, inni zaś hołdowali światopoglądowi areligijnemu czy ateistycznemu⁵. Z bogatej literatury na temat marranów, zarówno w Starym, jak i Nowym Świecie, wiemy, że niepewność tożsamościowa zaznaczała się często w historii jednostek, które w ciągu życia zmieniały wyznanie (tzn. skrytą lub jawną przynależność religijną) lub wykazywały chwiejność i wahanie, np. kilkakrotnie przyjmując chrzest⁶; w innych przypadkach „judaizowanie” było, jak pisał Szlajfer, powołując się na badaczkę tej tematyki, Anitę Novinsky, kwestią pewnego sentymentu, wyrazu przywiązania do korzeni u ludzi o światopoglądzie areligijnym⁷.

Szlajfer zwraca uwagę, że społeczność nowych chrześcijan w Nowym Świecie przechodziła intensywny, jak to określa, „proces różnicowania”

⁴ Tamże, s. 86.

⁵ Tamże, s. 33.

⁶ Por. np. Riccardo Calimani, *Historia getta weneckiego*, tłum. Teresa Jekielowa, Warszawa 2002.

⁷ Tamże, s. 52. Zob. też Aleksandra Bilewicz, *Marrani, Spinoza i moc niejednoznaczności. Przyczynek do antropologicznej analizy zjawiska marranizmu*, „Studia Judaica” 16 (2013), nr 1, s. 3–34; Yosef Kaplan, *An Alternative Path to Modernity: The Sephardi Diaspora in Western Europe*, Leiden–Boston 2000; David B. Ruderman, *Early Modern Jewry: A New Cultural History*, Princeton 2010; Yirmiyahu Yovel, *The Other Within: The Marranos: Split Identity and Emerging Modernity*, Princeton 2009.

– z jednej strony przyśpieszony przez wzmagającą się represyjną działalność inkwizycji, z drugiej zaś przez wzrastającą rywalizację kolonialnych mocarstw (pojawienie się Holandii, a następnie Anglii i Francji jako rywali dla Unii Iberyjskiej w Ameryce Południowej, co podzieliło członków „Nacji” zmuszonych do lojalności wobec swoich rywalizujących ojczyzn). Czynniki te, zdaniem autora, ostatecznie odpowiadały za schyłek znaczącej aktywności nowych chrześcijan i Żydów sefardyjskich w handlu atlantyckim. Następną wymienianą przez niego przyczyną dezintegracji nowych chrześcijan⁸ była nasilona tendencja do asymilacji – wbrew popularnej tezie, iż większość z nich skrycie pozostawała wierna judaizmowi. Przy okazji, niejako mimochodem, autor snuje niezwykle ciekawe rozważania na temat złożonej struktury społecznej kolonialnych krajów Nowego Świata i roli nowych chrześcijan, którzy znaleźli się wśród jego elit, ostro zwalczanych przez „starochrześcijańskich” konkurentów.

Praca składa się z Wprowadzenia, jedenastu rozdziałów oraz Zakończenia. Pierwsze dwa rozdziały poświęcone są wyjaśnieniu wątpliwości definicyjnych, w przypadku nowych chrześcijan bardzo istotnych, i tym samym zarysowaniu sytuacji i charakteru tej specyficznej grupy u progu podboju Nowego Świata. Rozdział trzeci zawiera polemikę z historycznymi opisami gospodarczej roli nowych chrześcijan – przede wszystkim Wernera Sombarta oraz, w mniejszym stopniu, Heinricha Graetza i innych autorów. Polemiczne rozważania autor kontynuuje w rozdziale czwartym, omawiając literaturę iberoamerykańską poświęconą tej tematyce i wskazując na ograniczenia zawartych w niej tez. Kolejne rozdziały (piąty i szósty) poświęcone są zarysowaniu społeczno-politycznego i gospodarczego kontekstu transatlantyckiego handlu, a także roli międzynarodowych sieci handlowych tworzonych przez Żydów i nowych chrześcijan. W następnych trzech rozdziałach (7–9) autor przechodzi do omówienia najważniejszych, z punktu widzenia tematyki książki, zagadnień, a więc zaangażowania nowych chrześcijan i Żydów sefardyjskich (przede wszystkim holenderskich) w transatlantycki system gospodarczy obejmujący przede wszystkim handel niewolnikami afrykańskimi oraz głównym produktem ich pracy – cukrem. Zaangażowanie to do pewnego stopnia obejmowało także produkcję cukru (część nowych chrześcijan była właścicielami plantacji i młynów cukrowych). Rozdział dziesiąty traktuje o uczestnictwie portugalskich nowych chrześcijan w systemie dzierżawy funkcjonującego od 1595 r.

⁸ Szlajfer, *Współtwórcy atlantyckiego świata...*, s. 22.

królewskiego monopolu na handel niewolnikami. Jak wykazuje autor, do połowy XVII w. pozycja *La Nação* wśród tzw. *asientos*, królewskich dostawców, była dominująca. Kolejny rozdział (jedenasty) poświęcony jest losom nowych chrześcijan w Ameryce hiszpańskiej, dokąd się udawali, aby uniknąć prześladowań w koloniach portugalskich. Tam jednak miała w pełni się rozkręcić spirala represji ze strony inkwizycji. Portugalscy nowi chrześcijanie byli oskarżani nie tylko o herezję, lecz także o uczestnictwo w spiskach antyhiszpańskich w czasie wojny hiszpańsko-holenderskiej, jak w przypadku spektakularnego procesu uczestników domniemanego *complicidad grande* („wielkiego spisku” proholenderskiego) w 1635 r. w Peru⁹. Henryk Szlajfer ocenia, że represje wymierzone w podejrzanych o spiskowanie przeciw Unii Iberyjskiej i inne podobne zarzuty były *de facto* pretekstem do zwalczania silnej grupy kupców i stworzenia możliwości konfiskaty ich majątku. Jak wynika z przedstawionej w książce analizy, prześladowania okazały się skuteczne i doprowadziły do rozbitcia potęgi handlowej nowych chrześcijan; wielu z nich skłoniły zapewne do pełnej asymilacji. W Zakończeniu autor podsumowuje dzieje nowych chrześcijan w portugalskiej Brazylii, dokonując analizy postaw i zachowań marranów oraz Żydów po dwóch stronach frontu podczas wojny holendersko-hiszpańskiej o Brazylię. Twierdzi, że choć dla dużej części portugalskich nowych chrześcijan Republika Zjednoczonych Prowincji i jej kolonie były atrakcyjnym, zapewniającym swobodę wyznania, miejscem zamieszkania i prowadzenia handlu, większość z nich wybrała lojalność wobec Unii Iberyjskiej, a konkretnie – odzyskującej niepodległość portugalskiej Korony. Świadczy to, zdaniem Szlajfera, o rozejściu się dróg między elitą nowochrześcijańskich kupców portugalskich a holenderskimi Sefardyjczykami i jednocześnie wejściu *La Nação* w „fazę dekompozycji”¹⁰. Sugerowałoby to – choć teza nie została sformułowana *explicite* – że odrębność nowych chrześcijan portugalskich jako wspólnoty utrzymywała się, przynajmniej do pewnego stopnia, dzięki kontaktom z sefardyjską społecznością Holandii. Wielkie starcie potęg politycznych (w grę wchodziła także rywalizacja z rozpoczynającymi kolonizację Ameryk Anglią i Francją) przyczyniło się do kresu znaczącej roli nowych chrześcijan w transatlantyckim handlu. Na „placu boju” pozostali holenderscy Sefardyjczycy osiedlający się początkowo na Karaibach. Następnie stali się oni pierwszymi żydowskimi osadnikami

⁹ Tamże, s. 316–320.

¹⁰ Tamże, s. 360–362.

Ameryki Północnej, dokąd wkrótce miało przesunąć się centrum atlantyckiego świata.

Podsumowując, pragnę podkreślić potrzebę docenienia pionierskiego wymiaru książki *Współtwórcy atlantyckiego świata*. Podejmuje ona tematykę gospodarczej roli Żydów i chrześcijan w momencie kluczowym dla ukształtowania się obecnego porządku społeczno-gospodarczego. Na uwagę zasługuje także rzetelność publikacji i wyważony sposób, w jaki autor podchodzi do tego kontrowersyjnego zagadnienia. Niemniej jednak czuję się w obowiązku wspomnieć o tych aspektach opracowania, które wydają mi się jego słabościami. Po pierwsze, interesujące tezy autora dotyczące skomplikowanych związków nowych chrześcijan z ich otoczeniem politycznym i społecznym pojawiają się nieraz mimochodem i niekiedy zdają się niedostatecznie rozwinięte. Znaczna część książki to bardzo szczegółowy, dobrze udokumentowany opis opartej na międzynarodowych sieciach działalności poszczególnych nowochrześcijańskich handlowców, finansistów czy właścicieli ziemskich (nieraz łączących te funkcje). Jednakże skoncentrowanie na opisie (interesujących skądinąd) szczegółów dotyczących losów i uwikłań poszczególnych „aktorów” dramatu sprawia, że interpretacje autora, niekiedy oparte na polemice z innymi znawcami tematu, wydają się przesunięte na margines (w kilku przypadkach pojawiają się jedynie w przypisach). Szlajfer, kierując się zapewne słusznymi pobudkami związanymi z próbą uniknięcia wyciągania zbyt daleko idących wniosków, które łatwo jest podeprzeć obiegowymi intuicjami, stara się w jak największym stopniu skontrolować tezy dotyczące dużego znaczenia nowych chrześcijan w omawianych procesach za pomocą danych dotyczących znikomego ich udziału we wpływowym gremiach (jak np. Kompania Wschodnioindyjska) czy na decyzyjnych stanowiskach. Sprawia to, że lekturę niekiedy utrudnia zbytne skupienie na szczegółach, które dla omawianego tematu nie zawsze wydają się najbardziej istotne¹¹. Szlajfer podkreśla zatem wielokrotnie, że wpływ nowych chrześcijan i Żydów nie był decydujący, gdyż nie oni zazwyczaj inicjowali przedsięwzięcia, których konsekwencją była tragedia czarnej, niewolniczej ludności, a także zdziesiątkowanej i pozbawionej ziemi ludności tubylczej Ameryki Południowej. Przypomina także, że kupcy należący do *La Nação* stawali się obiektem bezwzględnych represji i niejednokrotnie męczeńsko umierali na stosach, nie chcąc wyrzec się wierności judaizmowi,

¹¹ Inny czynnik utrudniający lekturę osobie nieznającej języka hiszpańskiego, portugalskiego czy holenderskiego to znaczna liczba terminów obcojęzycznych, nie zawsze tłumaczonych.

do którego nieraz się przyznawali. Wydaje się jednak, że zabiegi prowadzące – w sposób mniej lub bardziej zamierzony – do rozmywania tez książki, niekiedy odsuwają uwagę autora od interesujących wniosków, które mogłyby stać się podstawą ważnych, bardziej ogólnych rozważań związanych z newralgicznymi zagadnieniami tożsamości (a)religijnej i jej związków z rozwojem kapitalizmu czy kształtowaniem się nowoczesnego państwa. Można tu podać przykład rozważań dotyczących inkwizycji, która – jak pośrednio pokazuje autor – była przynajmniej w takim samym stopniu instrumentem zwalczania konkurencji ekonomicznej, jak wyrazem religijnego fanatyzmu¹². Szlajfer jednak nie rozwija tej tezy, powracając do niej (także nie wprost) w *Zakończeniu*, gdzie sugeruje, że bezwzględność inkwizycji działała w czasie wojny portugalsko-holenderskiej przeciwko portugalskiemu państwu opierającemu swe operacje wojenne w dużej mierze na kapitale nowych chrześcijan, co – być może (gdyż znów nie jest to powiedziane jednoznacznie) – przyczyniło się do osłabienia pozycji odrodzonej Portugalii¹³.

Moim zdaniem autor nie zwrócił też należytej uwagi na kwestię funkcjonowania marranów w strukturze społecznej kolonii (interesująco zarysowaną w rozdziale pierwszym), w szczególności na relacje między nowymi chrześcijanami i ich rywalami (niekiedy współpracownikami, a także członkami tych samych bractw religijnych) należącymi do „starochrześcijańskiej” szlachty, którym represje inkwizycji, oparte na bezprecedensowej, protorasistowskiej koncepcji „czystości krwi” (*limpieza de sangre*)¹⁴, zdawały się sprzyjać. Większa śmiałość w formułowaniu tych tez być może przyczyniłaby się do powstania kontrowersji, lecz wzmocniłaby teoretyczną stronę publikacji i pozwoliłaby jej wziąć większy udział w światowej debacie dotyczącej tej trudnej i fascynującej problematyki.

¹² Jak pisze autor: „Wydaje się, że tylko cienka, czasami wręcz niewidoczna linia dzieliła traktowanie inkwizycyjnych represji jako religijnego sztafażu skrywającego ostrą walkę konkurencyjną (i finansowe potrzeby własne peruwiańskiego trybunału) od autentycznego zaniepokojenia odpowiedzialnych za losy katolickiego Kościoła i wiary napływem judaizujących heretyków”. Tamże, s. 317.

¹³ Tamże, s. 363.

¹⁴ Maria Elena Martinez, *The Black Blood of New Spain: Limpieza de Sangre, Racial Violence and Gendered Power in Early Colonial Mexico*, „The William and Mary Quarterly” 61 (2004), nr 3, s. 479–520.

Bibliografia

- Bilewicz Aleksandra, *Marrani, Spinoza i moc niejednoznaczności. Przyczynek do antropologicznej analizy zjawiska marranizmu*, „*Studia Judaica*” 16 (2013), nr 1.
- Calimani Riccardo, *Historia getta weneckiego*, tłum. Teresa Jekielowa, Warszawa 2002.
- Europa Środkowo-Wschodnia i Ameryka Południowa 1918–1939. Szkice o nacjonalizmie ekonomicznym*, red. Henryk Szlajfer, Warszawa 1992.
- Kaplan Yosef, *An Alternative Path to Modernity: The Sephardi Diaspora in Western Europe*, Leiden–Boston 2000.
- Martinez Maria Elena, *The Black Blood of New Spain: Limpieza de Sangre, Racial Violence, and Gendered Power in Early Colonial Mexico*, „*The William and Mary Quarterly*” 61 (2004), nr 3.
- Ruderman David B., *Early Modern Jewry: A New Cultural History*, Princeton 2010.
- Sombart Werner, *Żydzi i życie gospodarcze*, tłum. Melania Brokmanowa, Warszawa 1913.
- Szlajfer Henryk, *Droga na skróty. Nacjonalizm gospodarczy w Ameryce Łacińskiej i Europie Środkowo-Wschodniej w epoce pierwszej globalizacji: Kategorie, analiza, kontekst porównawczy*, Warszawa 2005.
- Szlajfer Henryk, *Współtwórcy atlantyckiego świata. Nowi chrześcijanie i Żydzi w gospodarce kolonialnej Ameryki Łacińskiej XVI–XVII wieku*, Warszawa 2018.
- Yirmiyahu Yovel, *The Other Within: The Marranos: Split Identity and Emerging Modernity*, Princeton 2009.

Aleksandra Bilewicz

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN
ambilewicz@gmail.com